

В. М. ДАНИЛЕНКО, М. М. ШМАГЛІЙ

Про один поворотний момент в історії неолітичного населення Південної Європи

Етнокультурне і зонально-економічне розмежування неолітичних племен Південної Європи добре відоме палеоісторикам. Чим ближче вік археологічних пам'яток до сучасності, тим очевидніша відмінність між ними. Можна навіть стверджувати, що тут існує певна залежність від рівнів економічного і соціального розвитку. Так, кількість культур неолітичної доби Південної Європи порівняно з неолітичною добою зростає майже вдвічі. Відбуваються процеси внутрішньої диференціації неолітичних етнокультурних єдностей і збільшення територій, населення яких було поєднане спільністю походження. Важко, наприклад, заперечити, що трипільська культура, культури Боян, Гумельниця, Бутмір, Петрешті, Дімені та інші мають спільне походження і що їх території незрівнянно ширші, ніж у споріднених культур неолітичної доби.

Етноісторичний аналіз названих вище явищ дає чимало доказів того, що нові етнічні єдності порівняно з неолітичними мають більш складний, якоюсь мірою синкретичний характер. Це говорить про закономірність схрещувань сусідніх культур, які перебували в стані взаємного винищення й асиміляції і потребували удосконалення власних економічних та соціальних структур не тільки за рахунок іманентного розвитку, а й набуття прогресивних рис культури сусідніх етноісторичних утворень.

Обгрунтований Л. Морганом та Ф. Енгельсом закон глобального суспільного поділу праці* оцінюється насамперед як прояв антагоністичних відносин. Проте така його оцінка одностороння. Слід сказати, що процес схрещування полягав у першу чергу в утворенні найбільш прогресивних форм розвитку суспільства в економічному та соціальному плані.

Відомо, що рання пора неолітичної доби, зокрема в широких просторах Євразії — від Аральського моря на Сході і до Гібралтару на Заході, — характеризувалася досить чітким розмежуванням суспільного поділу праці. На Заході, до території Наддніпрянщини, домінувало землеробство, в той час як на Сході переважало мобільне скотарське господарство.

На якомусь етапі антагоністичні відносини між двома господарськими ареалами досягли того критичного стану, коли змушені були змінюватись їх територіальні межі. Разом з тим вони піднялись до нового рівня взаємопроникнення, яке певною мірою забезпечило співробітництво сусідніх антагоністичних етноісторичних утворень. Порушення рубежів старих ареалів перш за все відбувалось там, де були найбільшими етнічні або економічні відмінності.

Суспільний поділ праці між племенами трипільської культури та їхніми східними сусідами — скотарями насправді є класичним прикладом такого явища. Останні в світлі нинішнього розвитку історико-археологічної науки вже не уявляються такими одноманітними, як це здавалося в недавньому минулому.

Зазначені вище явища знаходять своє відображення в досить великому археологічному матеріалі. Розгляд речової аргументації, на наш погляд,

* Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21. К., 1964, стор. 152, 155.

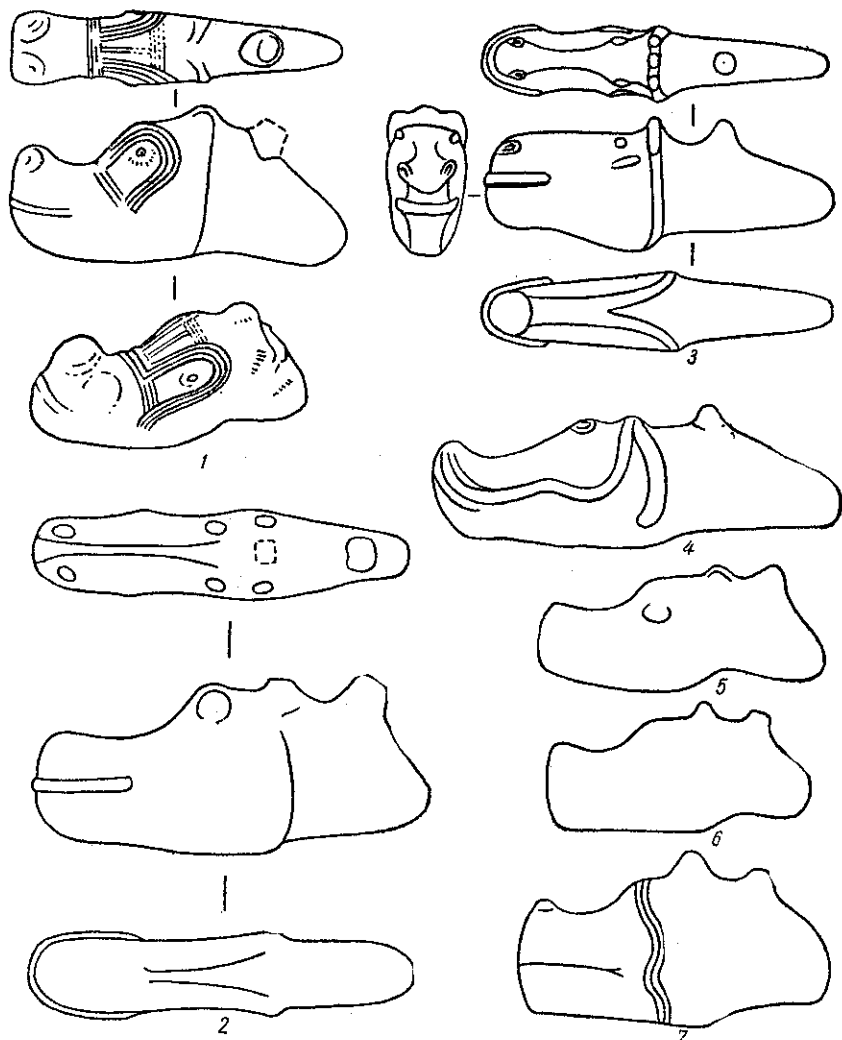

Рис. 1. Навершя у вигляді стилізованих кінських голів (тип I):

1 — Касимча; 2 — Тереклі-Мектеб; 3 — Суворове; 4 — Суводол; 5 — Феделішень; 6 — Ржево;
7 — Селькуца.

доцільно почати з перших взірців так званих зооморфних скіпетрів з порфіриту, відкритих близько 40 років тому на території Румунії.

Зооморфна природа скіпетрів ніколи не заперечувалась, але і не мала остаточного уточнення¹. Кількість типологічно споріднених знахідок поступово збільшувалася, були опубліковані матеріали з Тереклі-Мектеба (Дагестан) (рис. 1, 2), Касимчі (Румунія) (рис. 1, 1)². Серед дослідників перемогла думка, що скіпетри в переважній більшості відтворюють зображення голови коня. Правда, О. О. Іессен, хоч і вважав такі взірці подобою голови кабана, проте цілком обгрунтовано порушив питання про їх східне, при-

¹ J. Andriescu. Des survivances paléolithiques dans le milieu néolithique de la Dacie. — Bulletin de L'Académie Roumaine, section historique, XV, 1929, crop. 6; J. Nestor. Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien. — 22 Bericht Bericht der Römisch — germanischen Kommission. Berlin, 1932, crop. 45; V. Dumitrescu. Les figurines en pierre trouvées à Sălcuța et Fedeleșeni (Roumanie) et le entre L'Égypte et la Bas-Danube pendant la période énéolithique. — Istros, I. Bucarest, 1934.

² А. А. Иессен. К вопросу о древних связях Северного Кавказа с Западом. — КСИИМК, XI. М., 1952, стр. 48—53; Р. Рореску. La tombe à ocre de Casimcea (Dobrogea). — Dacia, VII—VIII. Bucaresti, 1941, crop. 85—91.

кавказьке походження³. Він не розкрив усіх деталей історичного аспекту розповсюдження скіпетрів, але його аргументація впливів східноєвропейського енеолітичного населення на західноєвропейське ще й досі зберігає значення важливого історичного висновку. Цей висновок має значну кількість прихильників, хоч інколи з'являються рецидиви, пов'язані з ідеєю східно-середземноморського походження скіпетрів⁴. Тепер можна вважати, що східне, в межах Південної Європи, походження останніх — це вже вирішена проблема. Тим часом, історико-теоретична сторона питання про скіпетри не буде виваженою, якщо не з'ясується природа втіленого в них зображення.

Останнім часом здобуто нові матеріали, які свідчать про те, що скіпетри насправді в узагальненій формі передають подобу голови коня. Вирішальне значення тут належить знахідці з с. Суворове над Дунаєм, виявленій у 1970 р. Дністро-Дунайською експедицією ІА АН УРСР та Одеського археологічного музею.

Загальні риси археологічного комплексу, в складі якого було знайдено скіпетр, характеризуються такими даними: курган № 1 могильника № 2 являв собою округлий насип діаметром до 75 і висотою 4,5 м. Діаметр кромлеха під насипом — близько 13 м. Як показало дослідження, він виник внаслідок перебудови двох менших кромлехів попередніх часів, залишки яких простежувалися в західній частині кургану. Поховання із скіпетром (№ 7) було основним в системі північно-західного напівзруйнованого кромлеха, бо займало центральне положення. Воно залягало під первинним насипом, в ямі, заглибленій на 4,9 м від умовної точки. Вона мала трапецієвидну форму і була орієнтована довгою віссю зі сходу на захід. Ширина її східної стіни 1,7 м, західної — 1,4, довжина ями — 2, глибина — 0,4 м.

На дні ями виявлено два кістяки, орієнтовані черепами на схід. Перший з них (очевидно, чоловічий) лежав на спині, з витягнутими вздовж тулуба руками і зігнутими в колінах ногами, що пізніше розпалися ромбом. Зліва від черепа знайдено уламок кам'яного розтиральника зі слідами вохри, біля правої ключиці — крем'яний ніж завдовжки 12 см, поруч з ним — мідне шило, кругле, в перетині 0,2 см, довжиною 12,5 см, а також крем'яний ніж менших розмірів — на фалангах лівої руки. На тазових кістках скелета був знайдений скіпетр.

Другий кістяк (напевне, жіночий) лежав зліва, майже на правому боці, неначе повернутий в бік першого, з підігнутими ногами. Руки дещо зігнуті в ліктях. Ліва кисть покладена на тазові кістки, біля неї — крем'яний ніж та мідне шило менших розмірів. Праву руку спрямовано до лівої кисті першого скелета. Біля кінців фаланг правої руки лежало комбіноване знаряддя у вигляді кінцевої скребачки з ретушшю, яка заходить на краї виробу. Знаряддя має сліди перебування у вогні. Про те, що поховання жіноче, свідчить наявність на тазових кістках залишків пояса, оздобленого великою кількістю незграбних перламутрових намистин, а на шийних хребцях — низки намиста с уламків черепашки *Unio*. Дно могили і обидва кістяки було покрито шаром крейди і яскраво-червоної вохри загальною товщиною 0,5 см.

Згаданий скіпетр з порфіриту є яскравим взірцем виробів цього типу. Його зроблено з породи темно-сірого кольору, на основному темному фоні виступають світло-сірі та білі плями. Навершя складається з виконаного на високому реалістичному та художньому рівні зображення голови коня та обушкової частини, пристосованої для кріплення з держакком. Загальна довжина скіпетра 17,1 см, його ширина в середній частині 5, товщина 3,3 см (рис. 1, 3).

Відтворення голови коня займає більше половини довжини навершя. Воно являє собою справжній шедевр первісної скульптури південноєвро-

³ А. А. Иессен. К вопросу..., стор. 53.

⁴ D. Bergsli. A Scomorphic «Sceptere» discovered in the Peoples Republic of Bulgaria and its cultural and chronological position.— *Dacia*, VI, 1962, стор. 397—409.

пейських степовиків енеолітичної доби. Зберігаючи пропорції, близькі до натури, виріб передає тип коня, фізично близький до степової форми — тарпана: дещо горбоносий, короткомордий, з важкою нижньою щелепою і звисаючою нижньою губою. Вуха коня стирчать, між ними відтворено стоячий чубок. Очі і нижній зріз очниці передані рельєфом. Ніздрі дещо напружені, рельєфні — кінь начебто готовий заіржати. Рот закритий, стулені губи намічено валиком. Починаючи з заднього кута нижньої щелепи, приблизно на чверть останньої, особливим заглибленням передано міжщелепну порожнину. В цілому зображення відтворює напружену динаміку бойового коня. Поверхня скіпетра в цьому місці полірована, обушкова частина зберігає сліди крапкової техніки відбивання. На верхньому зрізі обушкової частини є виступ майже циліндричної форми, який зверху також відполірований.

Аналіз співвідношення відполірованої та шершавої поверхонь скіпетра підтверджує, що він був прикріплений ремінцями до колінчастого дерев'яного держака, який не зберігся. Навряд чи при цьому використовувалася смола або бітум, бо саме неполірована частина зберігає сліди товстого шару вохри.

Скіпетр не можна вважати ізольованою знахідкою, тому що він входить до числа інших типологічно близьких виробів, в яких найближчі аналогії — відомі на вершні з Тереклі-Мектеба в Північному Дагестані, у верхів'ях Тереку та з Суводола в Югославії (рис. 1, 4) ⁵.

Знахідка з Суворове має особливе значення, оскільки відкидає висловлені в літературі сумніви з приводу того, що зооморфні на вершні цього типу відтворюють зображення голови коня, а не якоїсь іншої тварини. Такі скіпетри є свідченням певного хронологічного етапу в розвитку енеолітичної культури Південної Європи і разом з тим фіксують існування етнокультурної течії, насиченої конкретним етнічним і соціально-економічним змістом.

Всі досі виявлені скіпетри у вигляді стилізованих кінських голів виготовлені з дуже подібної літологічно кам'яної породи — порфіриту, найчастіше сірого кольору з білими плямками. Такі, наприклад, знахідки з Тереклі-Мектеба, з території Румунії (Селькуца, рис. 1, 7, Феделішень, рис. 1, 5, Касимча), Болгарії (Ржево, рис. 1, 6), Югославії (Суводол) ⁶.

На вершні з Суворове цінне ще й тим, що походить з характерного і не менш архаїчного ямного комплексу. Щодо цього найбільш близьким в територіальному і культурному відношенні є поховання з Касимчі (Добруджа) ⁷, яке належить до рідкісних на території Румунії поховань з вохрою і в складі інвентаря має скіпетр, п'ять шліфованих сокир підтрикутної форми з кременю та три крем'яні ножевидні пластини.

На давній вік скіпетра, знайденого в Румунії, поблизу с. Селькуца, вказує виявлення його серед залишків гумельницької культури розвинутої пори ⁸. Ще більше для уточнення енеолітичного віку дає знахідка скіпетра з Феделішень, виявлена в складі нашарувань типу Кукутені А ⁹. Культурну належність скіпетра з Ржево ¹⁰ встановити не пощастило. Найімовірніше, його слід пов'язати з нашаруваннями культури типу Гумельниця — Русе. Югославську знахідку з Суводола, мабуть, можна віднести до культурних

⁵ А. А. Иессен. К вопросу...; М. Гагаşапіп. Pontski i stepski uticaji u Donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolitskog u metalno doba. — Glasnik, XV—XVI, 1961, стор. 5—26.

⁶ А. А. Иессен. К вопросу..., рис. 10, 1, а — б; Rosetti. Steinkupferzeitliche Plastik aus einem Wohnhügel bei Bucarest. — JPEK, 12. Berlin, 1938, стор. 29—50; табл. 30, 4, 5; П. Детев. Материали за преисториата на Тракия. — Годишник на народния археологически музей. Пловдив V, стор. 151, рис. 13; М. Гагаşапіп. Pontski stepski..., рис. 1.

⁷ Д. Пореску. La tombe a ocire..., стор. 85 та ін.

⁸ Див. вказані праці Й. Андриєску, Й. Нестора, В. Думітреску.

⁹ Там же.

¹⁰ П. Детев. Вказ. праця.

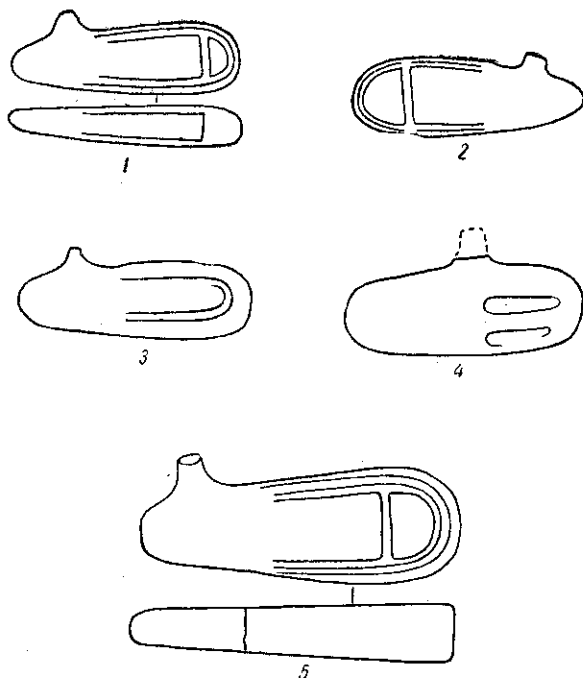

Рис. 2. Наверсія II типу:

1 — район м. Куйбишева; 2 — район м. Елісти (Архора); 3 — район м. Секельвайо (Трансильванія); 4 — Березівська ГЕС на Південному Бузі; 5 — район м. Орджонікідзе.

утворень типу Црнобукі, які, на думку М. Гарашаніна, синхронні з пам'ятками Бубань — Хум Іа. Цей тип, в свою чергу, вважається синхронним з усатівськими пам'ятками¹¹. Щодо скіпетра з Суводола, то тут має місце або помилкове зарахування його до комплексу пам'яток типу Црнобукі, або неправильне датування останніх.

Є й інші дані на користь того, що скіпетри у вигляді стилізованих кінських голів справді датуються порівняно вузькими хронологічними межами (близько середини IV тисячоліття до н. е.) і зустрічаються в різних культурних групах — ямній, трипільській культурі типу Кукутені А, Гумельниці розвиненої пори та ін. Перш ніж перейти до розгляду цих фактів, нагадаємо про існування скіпетрів, які, напевно, відтворюють особливий тип стилізації кінських голів — у вигляді видовженого овала (рис. 2). Водночас вони нічим не відрізняються від описаного вище типу, насамперед у способі кріплення до держака, очевидно також дерев'яного і колінчастого.

Слід підкреслити, що такі скіпетри в усіх випадках, коли відомий їх матеріал, виготовлені з порфіриту однакового гатунку. Вони, як і скіпетри у вигляді реалістично переданих кінських голів, зустрічаються на території, що лежить на північ від Каспійського моря і на заході майже сягає узбережжя Адріатики.

Цікавою є знахідка скіпетра II типу з району Орджонікідзе (рис. 2, 5)¹². На північний захід від неї в складі інвентаря архаїчного ямного поховання з району Архари — Елісти було знайдено майже такий самий скіпетр (рис. 2, 2)¹³. У фондах Куйбишевського краєзнавчого музею зберігається

¹¹ М. G a r a š a n i n. Pontski i stepski..., стор. 15—16.

¹² E. de Z i c h y. Voyages au Caucase et en Asie Centale, t. II. Budapest, 1897, стор. 408, табл. 1. Вказівкою на цю знахідку автори зобов'язані В. П. Шилову.

¹³ И. В. С и н и ц ы н, У. Э. Э р д и л е в. Новые археологические памятники на территории Калмыцкой АССР (по раскопкам 1962—1963 гг.). — Труды Калмыцкого н.-и. ин-та языка, литературы и истории, Калмыцкого республиканского краеведческого музея. Элиста, 1966, стор. 93—95.

не паспортизований третій скіпетр, який в деталях нагадує попередній (рис. 2, 1)¹⁴.

Великий інтерес становить відкриття четвертого скіпетра в складі інвентаря одного з жител трипільського поселення типу Сабатинівка I (Трипілья В-1) (за Т. С. Пассек), поблизу Березівської ГЕС, в середній течії Південного Бугу (рис. 2, 4)¹⁵. Важливе значення має п'ятий скіпетр, знайдений у Західній Трансильванії (рис. 2, 3)¹⁶.

Не відміну від переважної більшості скіпетрів II типу, зразки з Березівської ГЕС та Секелвайо не мають рельєфних стібків по периметру, а прикрашені заглибленими борозенками.

1964 р. на пленумі ІА АН УРСР В. М. Даниленко висловив думку, що скіпетри передають більш стилізовану форму кінської голови. Тепер це припущення має своїх прихильників¹⁷.

Існували й інші види скіпетрів: одні функціонально тяжіли до ознак влади, аналогічних булавам, тоді як інші були зброєю. Прикладом перших можна вважати випадково знайдений кам'яний чекан з свердлиною, який відтворює голову гривастого коня (Новоорськ на Оренбурщині) (рис. 3, 3); другі представлені випадковою знахідкою типу пальштаба з обушком, подібною до описаних вище скіпетрів (з басейну р. Берди на Запоріжжі) (рис. 3, 5)¹⁸.

Зображення скіпетрів в цілому відтворюють голови свійських верхових і навіть бойових коней. Це підтверджує ряд фактів.

По-перше, набуває історичної ваги поява в складі фауністичних залишків ряду ранньо- і середньонеолітичних комплексів Східної Європи значної кількості кісток коня. Зокрема, на таких пам'ятках, як Молюхів Бугор, Деріївка та Хутір Репін, вони домінували над кістками інших тварин. Оскільки питання про морфологічні відмінності диких і свійських коней ще не остаточно розроблене природничою наукою, то виникало припущення, що така велика кількість кісток, найімовірніше, належить свійському коневі¹⁹. З метою посилення аргументації було залучено також матеріал про найдавніші типи псалій. І хоч не завжди відповідні знахідки є справжніми псаліями, порушення питання про них не можна не визнати слушним.

По-друге, коли йдеться про краще модельовані скіпетри I типу, для окремих деталей, які на перший погляд можуть здатися звичайним орнаментом, слід шукати пояснення лише в плані характеристики найдавніших видів спорядження верхового коня. Щодо цього найбільший інтерес становить скіпетр з Қасимчі, точніше, властиві йому так звані орнаментальні деталі — система рельєфних смуг, які розташовані на лобі й носі і півовалами виходять на щокі. Навряд чи можна заперечити, що такий орнамент передає не що інше як дуже примітивну вуздечку типу намордника, конструктивно близьку до вуздечок, зображених на малюнках ослів та коней Стародавнього Сходу²⁰.

Щось подібне, виконане у техніці рельєфних пружків, напевно ремінців, ми маємо і на скіпетрі — кінській голові з Суводола. На скіпетрі з Селькуци поперек морди коня проходить хвиляста смужка, яка складається з трьох паралельно врізних ліній. Тут, очевидно, також передається

¹⁴ Н. Я. Мерперт. О связях Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке. — КСИА АН СССР, № 105. М., 1965, стор. 15—16.

¹⁵ Розпочате тут В. М. Даниленком у 1955 р. дослідження пізніше продовжене В. П. Цибековим. Скіпетр знайдено останнім.

¹⁶ J. Gallus et T. Korváth. Un peuple cavalier prescythique en Hongrie. — *Dissertationes Pannonicae*, s. II, 9. Budapest, 1939, pl. LXXV, 2.

¹⁷ Н. Я. Мерперт. О связях Северного Причерноморья и Балкан..., стор. 15, 16.

¹⁸ Про першу знахідку повідомив Ф. К. Смирнов. Друга зберігається у фондах Ждановського краєзнавчого музею.

¹⁹ В. Н. Бибилова. К изучению древнейших домашних лошадей Восточной Европы. — Бюллетень МОИП, отд. биологии, № 3, 1967.

²⁰ В. Нгозпу. Die älteste Geschichte Vorderasiens und Indiens. Praga, 1943, табл. після стор. 80, рис. на стор. 113, 179 та ін.

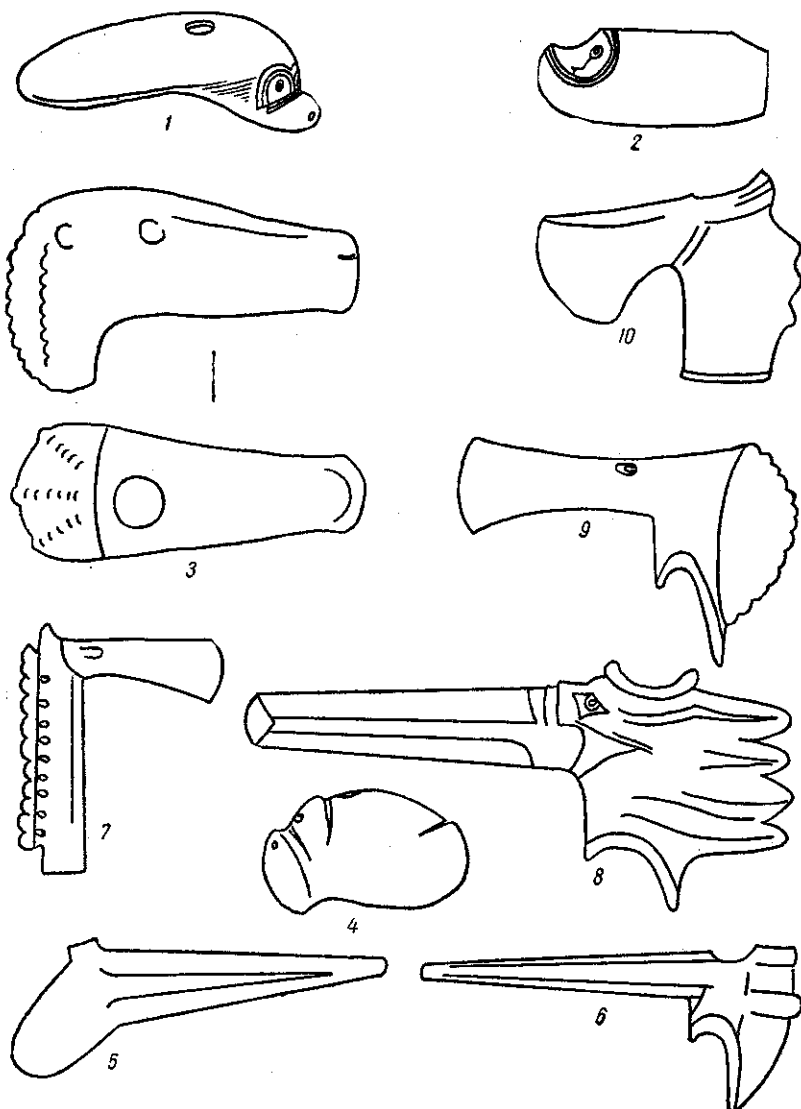

Рис. 3. Зооморфні наверхня з каменю та їхні металеві аналоги:

1 — район м. Жданова; 2 — район м. Альба-Юлія (Трансільванія); 3 — Новоорськ; 4 — Аксай, район Волгограда; 5 — басейн р. Берди; 6—10 — Луристан.

стилізована вузда-намордник. Дещо про наявність вуздечки говорять окремі орнаментальні деталі скіпетрів II типу. Так, рельєфні бордюри на зразках з Орджонікідзе, з-під Елісти та Куйбишева йдуть вздовж овала, тобто стилізованої морди коня, а передню її частину перетинає поперечна смуга. Не виключено, що це площинний варіант, де спосіб передачі вузди цілком залежить від сплюсненості всіх пропорцій скіпетра. Такий варіант не менш повний, хоч і більш стилізований, ніж той, що характеризує реалістичні скіпетри.

Дальший ступінь спорядження представлений на скіпетрах з Березівської ГЕС та Секелвайо (рис. 2, 3, 4). Периферійні пружки, що зберігають загальну композиційну схему, утворено шляхом вишліфовування борозенок типу канелюр на середніх частинах овалів ²¹.

²¹ На скіпетрі з Березівської ГЕС цілісність композиції порушена. Мабуть тому, що овальна частина, непропорційально коротка, була в давнину надбита і відремонтована.

Наведені вище дані, на нашу думку, переконливо свідчать про появу вершиництва в Східній Європі близько середини IV тисячоліття до н. е. Яскравим фактом є, зокрема, наявність особливої ремінної вуздечки типу намордника для приборкування диких коней. Вона була надійним засобом тримати тварину в покорі, але навряд чи конструктивно пов'язувалась з псаліями, пристроєм для зручного керування верховим конем.

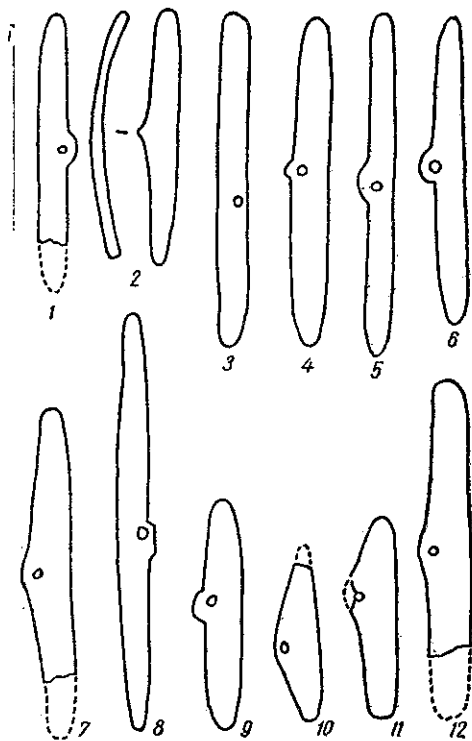

Рис. 4. Примітивні застібки-псалії:

1—3 — ур. Замок поблизу Кисловодська; 4—7, 9 — Нові Русешти, Сабатинівка I; 8, 12 — Хебешесть; 10, 11 — Березівська ГЕС.

Тим часом наявний у нас матеріал говорить про те, що прототип застібок, який викликав потребу в справжніх псаліях, існував уже в середині IV тисячоліття до н. е. Йдеться про особливі застібки типу пізніших цурок (цирок), вироблених з рогу оленя (рис. 4). Вони мали вигляд масивних довгастих стержнів довжиною 10—20, шириною 1—1,5 см, з прямокутним виступом і просвердлюною на одному боці виробу. Останні часто мають сліди інтенсивної залощеності від ужитку.

Такі вироби конструктивно нерідко субтильніші від псалій пізніших часів і тому найменування їх застібками, а не псаліями, більш правдоподібно. Встановлено незаперечний зв'язок цих прототипів з трипільськими пам'ятками типу Сабатинівка I — Кукутені А 2-3, Сабатинівка I (рис. 4, 10, 11), Березівська ГЕС (рис. 4, 8), Нові Русешти (рис. 4, 4—7, 9), Хебешесть (рис. 4, 12) та ін.²²

Вони трапляються зрідка і в складі комплексів західноєвропейських енеолітичних пам'яток. На жаль, з ареалу євразійського прикордоння, за рідким винятком, немає протопсаліїв конструктивно близького типу, оскільки енеолітичні пам'ятки згаданого району ще слабо вивчені. Про те, що подібні застібки тут мали тривалу і міцну традицію, свідчать знахідки незаперечних протопсаліїв цього типу в складі комплексу з ур. Замок в районі Кисловодська²³ (рис. 4, 1—3).

У світлі наведених вище даних слід підкреслити, що скіпетри і повинні були так називатися, бо вони є одним з найбільш виразних атрибутів патріархальної влади, яка поєднує в собі риси громадської, військової та духовно-жрецької влади вождів-патріархів. Скіпетри обох типів з'являються одночасно з іншими її ознаками. Щодо цього слід назвати такі комплекси, як поховання з Криволуччя з його клеветчеподібною булавою, а також булави різних видів з Маріупольського та Микільського могильників²⁴. Є во-

²² D. Vlăd (V. Dumitrescu), U. Dumitrescu et C. Hăbăsești. Monografia arheologica. București, 1954, стор. 261 та ін., рис. 26, 6, табл. LXII, 2.

²³ А. П. Руніч. Энеолитическое поселение близ Кисловодска. — СА, № 1. М., 1967, стор. 228—233, рис. 3, 7, 8, 14.

²⁴ В. В. Гольмстен. Погребение из Криволучья. — СГАИМК. № 6, 1931; М. Макаренко. Маріупільський могильник. К., 1933, стор. 29—34, табл. VIII і XIV; Д. Я. Телегін. Никольський могильник епохи неоліта-меди. — КСИА АН УССР II. К., 1951.

ни й у відомому Майкопському кургані та його аналогах, у поховальному комплексі з Верем'я, де разом з бойовим клевцем було знайдено хрестоподібну булаву²⁵. Багатий скарб з Карбуни характеризується перевагою жрецьких атрибутів²⁶.

Впадає в очі той факт, що ряд культурно і хронологічно споріднених пам'яток енеолітичної доби, розташованих від Закавказзя та Прикаспію до східного узбережжя Адріатики, дає перші металеві вироби, різноманітність і кількість яких постійно зростають. З'являються і швидко поширюються не тільки мідь, а й золото, подекуди срібло. В складі інвентаря Микільського могильника було знайдено невелике золоте скроневе кільце з відрізка нашивної платівки, яка імітувала так звану платівку маріупольського типу, виготовлену з емалі ікла кабана. Микільський могильник синхронний з Маріупольським, в інвентарі рядових поховань якого зустрілась єдина мідна намистина. Однак карбунський скарб, мабуть, не молодший за ці пам'ятки, а Майкопський курган навряд чи можна вилучати з числа пам'яток окреслюваного енеолітичного циклу.

Скіпетри і функціонально до них близькі навершя булав тощо є ознакою значного майнового та соціального розшарування. Годі думати, що відображенням цього процесу можуть бути лише такі унікальні комплекси, як Майкопський курган або карбунський скарб. Основу багатств тих часів становили не стільки металеві цінності, скільки частка власності окремого общинника на громадські земельні угіддя, орні поля, пасовиська, на отари й табуни. Перехід від колективних могильників маріупольського типу до курганного обряду підкреслює не саму лише відданість общинників окремим патріархам, а передусім економічну могутність вождів. Між розмірами кургану і кількістю общинників, які його насипали, існує певна залежність, так само як між кількістю останніх та чисельністю худоби, що становила власність конкретного патріарха.

Заглиблюючись в проблематику соціально-економічних характеристик південноєвропейських енеолітичних культур, ми не можемо не порушити окремих проблем конкретної етноісторії.

Так, виникає питання про ті етноісторичні зміни, що відбувались у житті південноєвропейських племен енеолітичної доби в період поширення скіпетрів. Необхідно також з'ясувати, які форми етнічного проникнення домінували тоді. Виходячи з того, що скіпетри обох типів свідчать про важливі суспільні зрушення і водночас про появу найдавнішого вершництва, ми можемо припускати проникнення якоїсь частини племен азійсько-європейського прикордоння в центральні і навіть західні райони Південної Європи. Механізм даного явища міг набувати й інших конкретних форм. Розв'язання цих і споріднених з ними питань становить певний конкретно-історичний і загальний методологічний інтерес.

Аналіз відповідних процесів може бути проведений лише на основі розгляду певних категорій археологічного матеріалу, діапазон якого хронологічно обмежений. Нагадаємо основні приклади, коли такі матеріали були наявні в споріднених і генетично більш далеких культурних комплексах, що дає підставу вважати їх практично синхронними. Йдеться про навершя булав так званого хрестоподібного типу. Характерною ознакою таких булав з Маріупольського могильника є масивний середній стержень. Це типологічно найдавніша форма. Про слухність такого висновку говорить наявність подібних булав на Близькому Сході, наприклад у відомому Сузіанському могильнику, безперечно давнішому від Маріупольського²⁷.

²⁵ ОАК за 1897 р., стор. 2 і далі, рис. 19; В. В. Хвойка. Каменный век Среднего Приднепровья.— Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г., т. 1. М., 1901, стор. 736—812.

²⁶ Г. П. Сергеев. Раннетрипольский клад у Карбуны.— СА, № 1, М., 1963, стор. 135—151.

²⁷ J. de Morgan. La préhistoire, t. III. Paris, 1927, стор. 51.

У складі інвентаря Маріупольського могильника було знайдено навер-
шня булави видовженої хрестоподібної форми²⁸. Відсутністю середнього
стержня воно наближається до II типу хрестоподібних булав з увігнутою
нижньою і дещо опуклою верхньою площинами виробу. Класичним взірцем
такого типу є знахідка з відомого Трансільванського могильника Деція
Мурешулуй²⁹.

Як свідчать поодинокі знахідки на Середньому Дніпрі, серед них трап-
лялися і напівфабрикати. Це були заготовки булав II типу, виготовлених
з сірого порфіриту з білими плямками. Типологічно близьким їх аналогом,
що відрізняється від попередніх лише незначною загостреністю променів, є
відома булава з Верем'я, що виступає разом з мідною сокирою, клевцем,
безперечно, кавказького походження*.

Хронологічний діапазон хрестоподібних булав обох типів, очевидно,
незначний і, напевно, обмежується другою половиною IV — початком
III тисячоліття до н. е.

Серед булав видовжено хрестоподібного типу найбільш східною зна-
хідкою є булава, виявлена поблизу П'ятигорська**. Виходячи з археологіч-
ної специфіки цього району її можна пов'язати тільки з найбільш архаїч-
ними проявами майкопської культури.

Зв'язки Північного Приазов'я з Північним Кавказом на архаїчних
етапах майкопської культури засвідчені і знахідкою булави такого самого
типу в складі інвентаря Маріупольського могильника³⁰ та наявністю фраг-
ментів чорнолощеної кераміки. Про те, що лінія цих зв'язків йшла далі
на захід, говорить такий факт: фрагмент аналогічної булави зустрівся серед
матеріалів Микільського могильника з Наддніпрянщини³¹, де було знай-
дено кілька емалевих пластинок маріупольського типу. Пізня хронологіч-
на межа цього могильника визначається наявністю в складі його інвентаря
трипільського горщика типу Сабатинівка I.

Північнодагестанська знахідка (Тереклі-Мектеб) є, мабуть, належ-
ністю місцевої степової культури, яка синкретизувала в собі риси як ямної,
так і ранньої майкопської культури. Реальність такого припущення ствер-
джується характером інвентаря найдавніших ямних поховань калмицько-
маницького ареалу (наприклад, поховання № 1—3 з кургану № 27 Арха-
ринського та № 2 з кургану № 23 Лолінського могильників)³².

Суворовська знахідка добре ілюструє ряд суттєвих рис культурного
комплексу: курган з кромлехом, простора поховальна яма, скелети на
спині з дещо зігнутими кінцівками, скіпетр у вигляді кінської голови,
мідні шила круглого перетину, великі ножевидні пластини, ніж-скребок,
намисто з перламутру Унію тощо.

Поховання з Касимчі дещо повторює суворовське поховання, проте
останнє має незрівнянно вищу наукову цінність. Комплекс з Касимчі
відрізнявся, як відомо, наявністю п'яти крем'яних шліфованих сокир під-
трикутної форми та значної групи наконечників списів.

Поховання з Архари, Суворове та Касимчі, на нашу думку, фіксують
особливий тип скотарської культури східного походження, яка певною
мірою може бути названа степовою філіацією майкопської культури. Під
час просування на захід вона стимулювала формування первинних куль-
турно-хронологічних ланок ямних пам'яток.

На користь цієї думки можна навести ряд фактів. Так, неподалік
Кіровограда досліджувався курган з кромлехом. Тут при колективному

²⁸ М. Макаренко. Вказ. праця, стор. 71—73, рис. 31, табл. XIV, 118.

²⁹ St. Kovács. Cimitirul eneolitic Decia Mureşului. — Publicațiile Institutului de studii clasice, 3, Anuarul 1928, p. I. Cluj, 1932, стор. 89—101, рис. 11.

* В. В. Хвойка. Каменный век Среднего Приднепровья...

** В. И. Марковин. Культуры племен Северного Кавказа в эпоху бронзы (II тыс. до н. э.). М., 1960, стор. 38, рис. 9.

³⁰ М. Макаренко. Вказ. праця, табл. XIV 118.

³¹ Д. Я. Телегин. Никольский могильник...

³² И. В. Синицын. Вказ. праця, стор. 7, табл. 10, 4; 34, 3.

похованні з напівскорченими скелетами було знайдено горщик, дуже близький за формальними і типологічними ознаками до виявленого в Архаринському кургані № 27³³. В зв'язку з цим слід підкреслити наявність фрагментів темного лощеного посуду, спорідненого з майкопським (Замок, Хаджох³⁴ та ін.), в поховальному інвентарі могильників поблизу сіл Чаплі та Волоське³⁵.

Особливий інтерес в цьому плані становить можливість пов'язати з аналогічними матеріалами Чаплинський могильник. Він відомий численними мідними прикрасами типу діадем, пластинчастих та спіральних браслетів, намистин-пронизок, підвісок у вигляді морських черепашок тощо, а також знахідками перламутрового намиста, крем'яних пластинчастих ножів та ін.³⁶

Винятково важливим є відкриття зруйнованого могильника поблизу с. Новоданилівка Оріхівського р-ну на Запоріжжі, де під час випадкових робіт було знайдено досить цікавий інвентар*. У його складі були чорнолощена бокаста посудина з гострим дном, дещо розхиленими вінцями і рядком наліпного перлинного орнаменту під ними, кілька крем'яних ножевидних пластинок, намисто з перламутру, мідний спіральний браслет, один кінець якого добре загострений. Знайдена в цьому комплексі амфороподібна посудина певною мірою має виняткове значення. В ній легко пізнаються риси не тільки архаїчної майкопської кераміки, а й, якщо говорити про ознаки форми, порівняно пізніх, власне майкопських посудин, виготовлених з коштовних металів (рис. 5, 1—6)³⁷.

Недоцільно перераховувати всі відомі на цей час у Південно-Східній Європі поховальні пам'ятки, що в культурно-хронологічному відношенні контактують з пам'ятками типу Суворове, які тільки почали виявлятися. Не можна, однак, не згадати про могильник неподалік с. Петро-Свистунове, який, на жаль, напівзруйнований. О. В. Бодяньський встановив для цього могильника обряд скорченого поховання, використання вохри та каменю в поховальному ритуалі, а також зібрав значну кількість різноманітного поховального інвентаря. Зокрема, зазначимо перетворену на молоточок мідну сокиру-клевець закавказького типу, спіралевидні дротяні браслети з міді, що мають загострені кінці, та виготовлені з того самого матеріалу трубчасті пронизки й намисто. Заслужують на увагу численні крем'яні вироби—ножі та ножевидні пластини, наконечники списів підтрикутної форми, шліфовані сокири і заготовки для них, намисто з перламутру Unio, підвіска з черепашки морського молюска Cardium та вирізана з алебастру підвіска — імітація черепашки морського молюска Mastra (рис. 6, 1—14)³⁸.

Цей могильник має риси, що споріднюють його з кількома названими вище пам'ятками: браслети — з Чаплинським, Новоданилівським та Маріупольським могильниками; крем'яні ножі-пластинки — з Новоданилівським і Чаплинським, а також з матеріалами Суворове, Касимчі та іншими, включаючи Маріупольський могильник; крем'яні сокири підтрикутної форми — з Маріупольським могильником і з нижнім енеолітичним шаром

³³ Розкопки П. С. Рябова 1914 р. Звіт знаходиться у фонді ВУАК за 1927 р.— НА ІА АН УРСР. Посудина зберігається в фондах Кіровоградського музею.

³⁴ А. П. Руніч. Вказ. праця; А. А. Формозов. Археологические исследования пещер в верховьях реки Белой. — Сборник материалов по археологии Адыгеи. Майкоп, 1961, стор. 39—72.

³⁵ А. В. Добровольский. Могильник в с. Чапли.— НА ІА АН УРСР; Матеріали розкопок О. В. Бодяньського (1952 р.), В. М. Даниленка (1953 р.). — Фонди ІА АН УРСР.

³⁶ А. В. Добровольский. Могильник в с. Чапли.

* Зберігається у фондах Запорізького обласного музею.

³⁷ ОАК за 1897 р., стор. 2 та ін.; Б. В. Фармаковский. Архаический период в России.— МАР, № 34. Пг., 1914, стор. 50—78, табл. 29, 2—5.

³⁸ О. В. Бодяньский. Енеолитичний могильник біля с. Петрове-Свистунове.— Археологія, т. XXI. К., 1968, стор. 117—125.

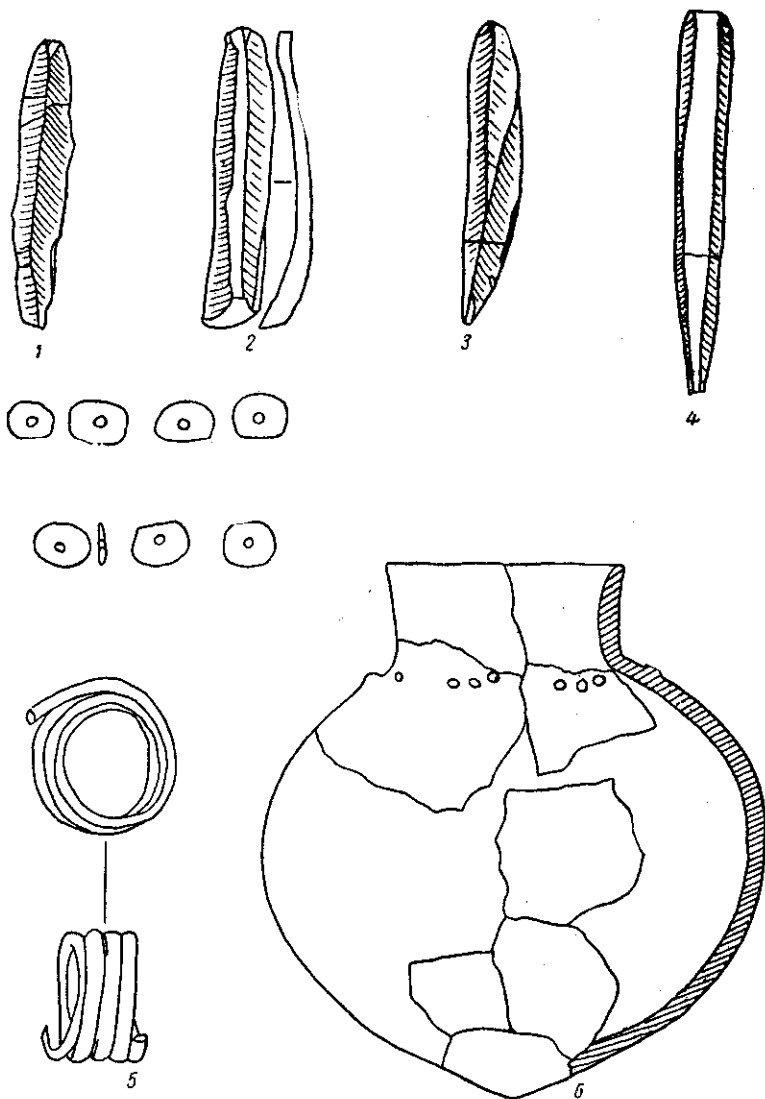

Рис. 5. Комплекс речей з Новоданилівки на Запоріжжі (1—6).

Стрільчої Скелі*, Касимчею; намисто з перламутру *Unio* — з Маріупольським і Чаплинським могильниками, суворовськими знахідками.

Кілька слів слід сказати і про поховання у зруйнованому кургані поблизу с. Кайнари (Молдавська РСР)³⁹. Тут містилось одне пофарбоване вохрою поховання, яке супроводилось фрагментом посудини типу Сабатинівка I, мідною дротяною гривнею, частиною мідного спірального браслета із загостреним кінцем і нанизаними кількома перламутровими намистинами, а також кілька ножевидних пластин та нуклеус. Цей курган є пам'яткою середини IV тисячоліття до н. е. — доби, коли трипільське населення вступило в контакт з племенами східноєвропейських енеолітичних скотарів.

У степовій зоні Східної Європи історичний розвиток не відзначався етнокультурною гомогенністю скотарських племен. Зокрема, можна на-

* Звіт про розкопки В. М. Даниленка 1946 р. — НА ІА АН УРСР.

³⁹ Т. Г. Мовша, Г. Ф. Чеботаренко. Энеолитическое курганное погребение у ст. Кайнары в Молдавии. — КСИА, вып. 115. М., 1969, стор. 45—49.

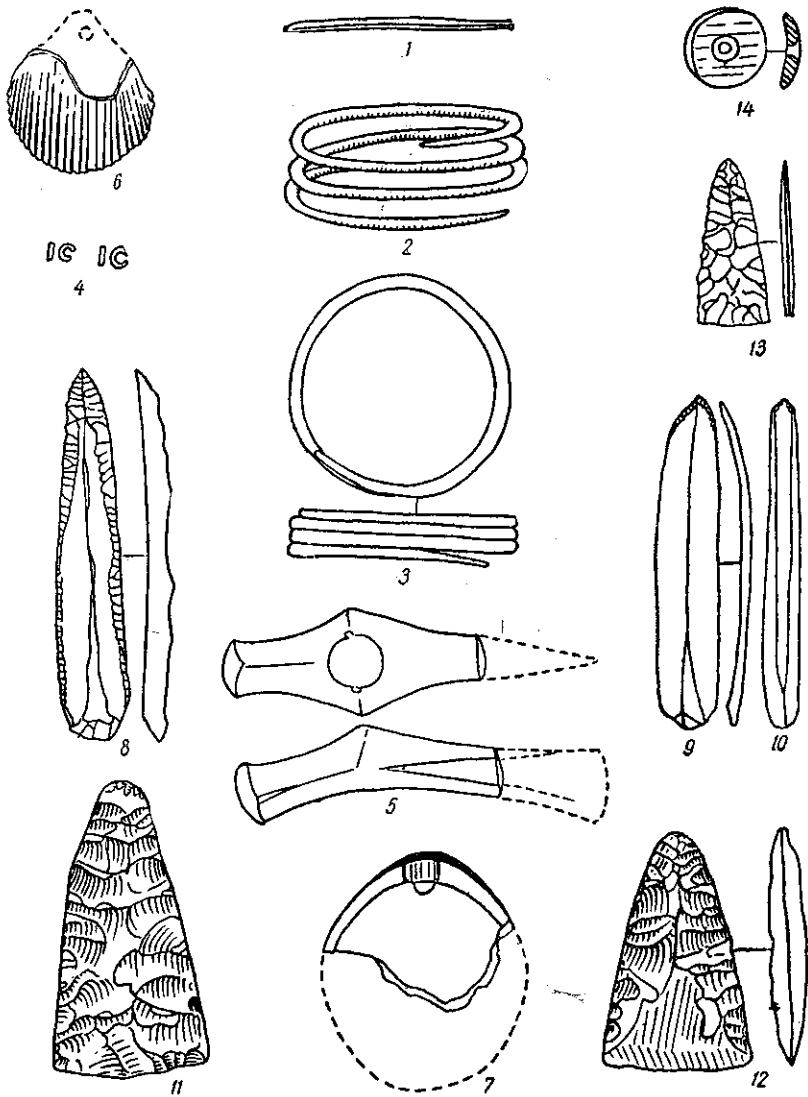

Рис. 6 Комплекс речей з Петро-Свистунове (1—14).

вести факти незаперечної взаємодії таких зовні не схожих археологічних пам'яток, як масові могильники типу Маріупольського, Микільського, Капулівського, практично безкурганні могильники з індивідуальним обрядом поховання типу Чаплинського, кургани типу Архаринського, Кіровоградського, Суворовського та ін.

Встановлено, що поховання з ознаками «енеолітизму» в культурно-хронологічному відношенні вже контактують з могильниками маріупольського типу, а пізніше перекривають їх. Це дає підставу вважати курганний обряд поховань цього часу прогресуючою формою.

Спостерігати явища такого культурно-історичного перешарування можна на прикладах Маріупольського та Чаплинського могильників. Цілком очевидно, що перекристалізація поховального обряду характеризувалась поширенням звичаю споруджувати кургани, часто з кромлехами та іншими формами масового використання каменю, похованнями в ямах та ін.

Про етнокультурну строкатість населення цього часу, зокрема, говорить той факт, що поховання як в ґрунтових, так і в курганных могильниках не завжди супроводжувалися добре відомим гостродонним посудом ямних типів, а в ряді випадків — плоскодонним (в степовій зоні Східної Європи). Останній певною мірою нагадує так званий кухонний посуд розвинутої пори трипільської культури. В складі поховальних комплексів найдавніші його взірці знайдено в Капулівському могильнику, найпізніші — серед інвентаря поховання недалеко від сіл Федорівка на Запоріжжі та Осокорівка на Херсонщині ⁴⁰.

Архаїчні зразки цього посуду зустрілись у курганах поблизу с. Золота Балка на Херсонщині ⁴¹. Тут один з курганів мав культове поховання голови коня. Сліди такого культу простежено і в придунайській степовій частині України. Так, в одному з курганів поблизу с. Нерушай на Одещині на рівні стародавнього горизонту було відкрито культове вогнище, яке супроводжувало основне ямне поховання, а також скупчення черепів коня і бика, розміщених попарно ⁴². Слід нагадати також про ямне поховання з с. Городне в придунайській частині Одещини ⁴³, де було знайдено невеликий плоскодонний горщик з високими розхиленими вінцями, прикрашеними насічкою.

Посуд цього типу не тільки трапляється серед матеріалів поховальних пам'яток, а й становить важливу рису інвентаря ряду поселень. В цьому плані виступає різноманітний плоскодонний посуд з верхнього (енеолітичного) шару поселення на о. Похилий, північніше м. Запоріжжя ⁴⁴, який супроводжувався виразними взірцями ранньоенеолітичного кременю, а також кількома фрагментами трипільської кераміки типу Сабатинівка I. Ці екземпляри близькі до знайдених в Капулівському могильнику ⁴⁵, що дає змогу ті й інші синхронізувати з часом пам'яток трипільської культури типу Сабатинівка I.

Сліди поселень з посудом, аналогічним виявленому в курганах Золотої Балки, зафіксовано поблизу сіл Великі Копані та Каїри на Херсонщині*.

Наступний етап в розвитку культури з посудом цього типу характеризується глиняними виробами, що походять з нижнього шару Михайлівки ⁴⁶. Перший її шар надійно синхронізується з доусатівським часом розвинутого Трипілья. Зауважимо близьку подібність до кераміки з осокорівських кромлехів та з поховання поблизу с. Федорівка.

У свій час В. М. Даниленко висловив думку про східні, конкретно прикавказькі зв'язки пам'яток розглянутого типу, зокрема Осокорівки ⁴⁷ та нижнього шару Михайлівки. Зараз це припущення може бути уточнене.

⁴⁰ О. Г. Шапошникова, О. В. Бодяньський. Капулівський енеолітичний могильник на Дніпрі.— Археологія, т. XXIV. К., 1970, стор. 112—118, рис. 3, 1, 2; А. В. Добровольський. Кам'яні закладки в околицях Таволжаного острова.— АП, II. К., стор. 180—190. Поховання з посудом, аналогічним осокорівському, автор помилково зараховує до пізньої бронзи.

⁴¹ Р. І. Визжев. Роботи на ділянці Б поселення в с. Золотий Балці.— АП, IX. К., 1960; М. І. Вязмітіна. Могильник епохи бронзи біля с. Золота Балка.— АП, X. К., 1961.

⁴² Н. М. Шмаглий, И. Т. Черняков. Курганы степной части между речья Дуная и Днестра. — Материалы по археологии Северного Причерноморья, вып. 6. Одесса, 1970, стор. 9 та ін., рис. 3.

⁴³ Л. В. Субботин, А. Г. Загнайло, Н. М. Шмаглий. Курган у с. Огородное.— Материалы по археологии Северного Причерноморья, вып. VI. Одесса, 1970, стор. 129 та ін., рис. 12, 3, 4.

⁴⁴ Звіт про розкопки А. В. Добровольського 1928 р. — Фонди ІА АН УРСР.

⁴⁵ О. Г. Шапошникова, О. В. Бодяньський. Капулівський енеолітичний могильник на Дніпрі..., рис. 3, 1, 2.

* Розвідки 50-х років М. Д. Гвоздовер, В. А. Ілліньської. — Фонди ІА АН УРСР.

⁴⁶ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1962, стор. 22—38, табл. I—IV.

⁴⁷ В. Д. Рибалова. Могильник епохи бронзи в с. Осокорівці. — АП, IX. 1960, стор. 5—13; В. Н. Даниленко. О ранних звеньях степных восточноевропейских культур шнуrowой керамики.— КСИА АН УССР, вып. 4, 1955, стор. 126—128.

Щодо цього треба надати значної ваги пам'яткам Прикаспію (так звані нижньоузбойська та суяргинська культури), де поширений плоскодонний посуд з домішкою черепашки в керамічному тісті⁴⁸. Про прикавказьку, степову локалізацію центру виробництва такої кераміки свідчать і відповідні вироби з нижнього шару поселення Ливенцівка на Нижньому Дону*.

Йдеться лише про ті факти, що свідчать про розгалуженість, щонайменше двоїстість шляхів етнокультурного розвитку степового енеоліту. Перша лінія розвитку представлена архаїчними ланками ямної культури — типовим для неї дошнуровим гостродонним посудом з домішкою черепашки в керамічному тісті; друга — пам'ятками типу Капулівського могильника, поселення на о. Похилому, нижнім шаром Михайлівки і, напевно, Чаплинським та Волоським могильниками, осокорівськими кромlexами тощо. Другу лінію можна називати азово-чорноморською.

Про відчутність обох шляхів в етноісторичному розвитку південноєвропейських скотарсько-землеробських племен говорить ряд наведених нижче фактів. Почнемо з розгляду даних, що стосуються трипільського ареалу.

Насамперед, привертають увагу знахідки з поселення типу Сабатинівка I — Нові Русешти (Молдавська РСР), які свідчать про початок контактів з степовим населенням. Йдеться про кілька застібок-протопсаліїв, гостре денце від чорного лощеного горщика, а також про єдине в складі колекції плоске денце посудини з домішкою черепашки в керамічному тісті⁴⁹. Комплекс з Нових Русешт справляє враження дещо більш архаїчного, ніж пам'ятки типу Сабатинівка I, що робить наведені вище свідчення контактів трипільців з степовиками особливо важливими. В тому самому плані слід розглядати і знахідки з епонімного поселення Сабатинівка I, а саме: кілька застібок-псаліїв та залишки двох гостродонних горщиків, типологічно споріднених з середньостогівськими (рис. 7, 1—3).

Ще яскравіші ознаки контактів з степом дає комплекс поселення Березівська ГЕС, яке є досить близьким аналогом Сабатинівки I (B-1, за Т. С. Пассек) (рис. 7, 4—10). Серед знахідок цієї групи — скіпетр II типу, кілька застібок-псаліїв, кілька гостродонних горщиків з домішкою черепашки в тісті, близьких до середньостогівських, плоскодонний горщик з подібної глини, морфологічно схожий з капулівським, шліфована крем'яна сокира підтрикутної форми типу знайдених у Петро-Свистунівському могильнику та в Касимчі. У плані констатації карпато-балканських зв'язків викликає інтерес виявлена тут мідна сокира, знахідка якої, зокрема, важлива для синхронізації з південноєвропейськими землеробськими культурами енеолітичної доби.

Далі нагадаємо про скіпетр з Фелелішень, що походить з трипільсько-кукутенського комплексу (тип Кукутені А), а також про знахідку застібки-псалія з поселення Хебешешть, синхронного з пам'ятками типу Кукутені А — Сабатинівка I.

Щодо етнокультурної ситуації знахідки скіпетра с. Селькуци, то, незважаючи на певні неясності, її можна пов'язувати з ареалом пам'яток культури Гумельниці.

Скіпетр з Ржева, найімовірніше, належить до культурного комплексу Гумельниці — Русе. Небагато можна сказати і про етнокультурний антураж знахідки з Суводола. Її належність до культурного комплексу Црнобуки й досі не виключена. Проаналізований вище досить численний і складний матеріал дає підставу для таких висновків:

1. Скіпетри мають східне, точніше, прикаспійсько-кавказьке, походження. Вони символізують новий етап у розвитку енеолітичної культури,

⁴⁸ С. П. Г о л с т о в. По древним дельтам Окса и Яксорта. М., 1962, стор. 34—44, рис. 14—16.

* Розкопки С. Н. Братченка.

⁴⁹ В. И. М а р к е в и ч. Многослойное поселение Новые Русешты.— КСИА АН СССР, № 123. М., 1970, стор. 56—68. Керамічні імпорти виділив В. М. Даниленко.

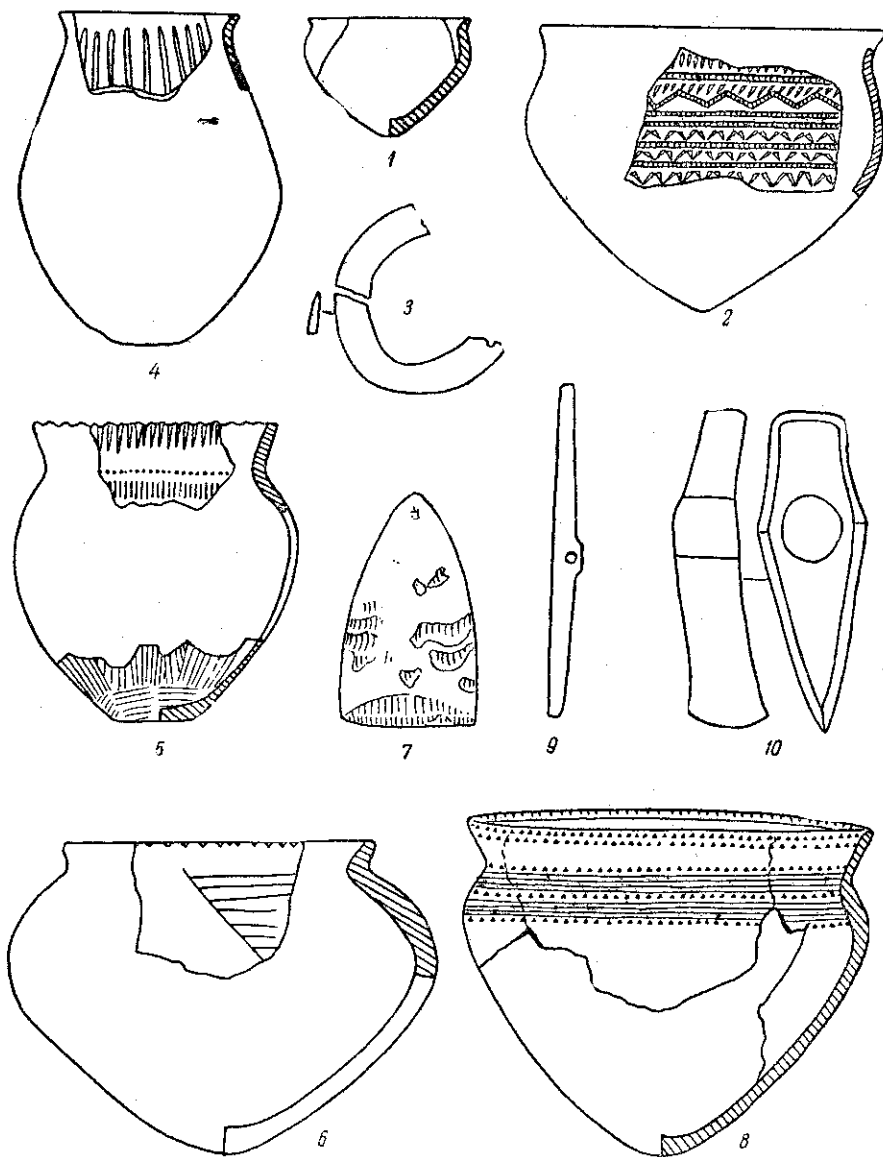

Рис. 7. Матеріали з трипільських пам'яток типу Сабатинівка I, що утворилися під степовими та трансільванськими впливами:
1-3 — Сабатинівка I; 4-10 — Березівська ГЕС.

специфіку якого становить виникнення кочового скотарства. Побіжними проявами цього етапу є інтенсивний розвиток металургії міді, виникнення зброї, ознак влади, особливих типів посуду з домішкою черепашки, зручних для зберігання і обробки молочних продуктів тощо. В плані соціальному цей етап неоліту характеризується утвердженням патріархальних відносин, початком майнової нерівності, бурхливим розвитком міжплемінного обміну та ін.

2. Каспійсько-прикавказькі неолітичні скотарські племена почали просуватися в західному напрямку не пізніше середини IV тисячоліття до н. е. Вже в цей час вони розвивалися в етнокультурному відношенні у двох лініях. Рушійною силою експансії, з одного боку, було відносно перенаселення первинного ареалу, формування прикаспійсько-прикавказьких пастуших культур та, напевно, якоюсь мірою і його збезвод-

нення. Занепад пасовиськ, виникнення особливої кочової форми скотарського господарства зумовили приручення коня і появу вершництва спочатку для охорони стад та отар, а пізніше з метою утворення племінних мобільних збройних сил, які забезпечували військовий аспект експансії*.

3. Рух степовиків-скотарів, пов'язаний з участю значних мас населення, яке зберігало вихідні форми культури, фіксується в ареалі від Каспійського моря до Дсбруджі (Тереклі-Мектеб — Касимча).

4. Як свідчить ряд зазначених вище даних, певна частина носіїв пришлої культури проникала і в трипільський ареал. Найбільш виразним доказом цього є те, що на переході від раннього Трипілля до розвинутого відбувається досить швидка заміна старих типів так званого кухонного посуду на нові — з домішкою черепашки в керамічному тісті, плоскодонні, а нерідко й округлодонні горщики з високими, відігнутими назовні вінцями. Їм передували гостродонні й плоскодонні горщики з домішкою товченої черепашки в тісті, запозичені від степових скотарів. Напевно, вказані зміни є наслідком того, що трипільські племена під впливом степових перейшли до інтенсивного розвитку молочного господарства. Таким чином, виявляються не стільки антагоністичні відносини між стародавніми землеробами і скотарями, скільки наявність міжплемінного співробітництва.

Ймовірно, що починаючи з цих часів у системі господарства трипільських племен посилюється елемент скотарства — в окремих випадках зростає питома вага дрібної рогатої худоби і досить широко розповсюджується конярство. Посилення патріархальних відносин, а з ними і початок регулярних військових сутичок знаходять відображення в поширенні серед трипільців предметів зброї та ознак влади східного походження, в тому числі булав і скіпетрів.

Інколи можна говорити про перенесення степовиками окремих досягнень кавказьких племен у галузі металообробки (спіральні браслети з загостреними кінцями зі скарбу Хебешешть). Проникають деякі типи крем'яних виробів (сокира з Березівської ГЕС). Внесення в трипільське середовище степових елементів збіглося з посиленням контактів трипільців з племенами карпатського і балканського ареалів. Про це свідчить поширення, з одного боку, металевих виробів західного походження, а з другого — мальованого посуду. Передбачається, що вже тоді трипільське населення запозичило від степовиків курганний поховальний обряд і, можливо, саме курган з Кайнар фіксує перехідний етап формування цього обряду.

5. Є всі підстави вважати, що проникнення далі на захід, в напрямку Адріатики, елементів культури східного походження відбиває багатоступінчастий, опосередкований процес взаємовідносин населення сусідніх ареалів. Хоч з поширенням на захід східні за походженням елементи дещо затухають, проте не можна бути сумніву в тому, що ланцюгова реакція етноісторичного перегрупування охопила всю Південну Європу — від Каспію і Кавказу (Тереклі-Мектеб) до Адріатики (Скоп'є — Суводол). Цей процес на зазначеній території не залишив незайманим жодного етнокультурного угруповання, і виникнення тут численних локальних культур не можна зрозуміти, якщо не брати до уваги етнічні процеси розселення та взаємопроникнення. В цьому виявляється поворотний момент, своєрідний якісний стрибок в етноісторичному розвитку всього південноєвропейського населення.

6. Про те, що охарактеризовані вище процеси були своєрідним виявом етноісторичної активізації східного угруповання індоевропейців, вказує поширення в районі Стародавнього Сходу разом з ознаками конярства мідних клевців та сокир, які нерідко мають риси кінської голови, одночасно

* Вважається, що стабільною специфікою скотарства майкопських племен є розведення свиней (В. И. Ц а л к и н. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. М. 1970, стор. 205, 246, табл. 51). З цим погодитися не можна, бо палеофауністичний матеріал з степової предгірської зони фактично відсутній. Тим важливіше підкреслити, що кістки коней було знайдено на поселенні Замок (Аліконівка), де, як зазначено, виявлено цілу групу протопсалів.

зберігаючи схожість з кам'яними прототипами, характерними для азіатсько-європейського степового ареалу (рис. 3, 6—10). Можливо, йдеться про інвазію хеттів в межі Стародавнього Сходу і, напевно, про розселення східних індоєвропейців в напрямку як Адріатики, так і степових ареалів Волги й Уралу.

Контакти Північного Прикавказзя з Стародавнім Сходом не були односторонніми і, напевно, проходили в обстановці формування культурного комплексу так званого куро-аракського енеоліту, виникнення якого без вирішальної ролі анатолійського населення не можна пояснити.

В. Н. ДАНИЛЕНКО, Н. Н. ШМАГЛИЙ

Об одном поворотном моменте в истории энеолитического населения Южной Европы

Резюме

Одним из значительных достижений Днестро-Дунайской экспедиции ИА АН УССР и Одесского археологического музея следует считать открытие и исследование в 1970 г. курганного энеолитического комплекса близ с. Суворово, в состав которого входило порфиритовое навершие в виде реалистически воспроизведенной головы лошади. Эта находка помогла решить вопрос об основном сюжете так называемых зооморфных скипетров, которые отныне следует понимать как изображения голов лошадей. В статье раскрывается этноисторический процесс середины IV тысячелетия до н. э., роль в нем пастушеских племен Юго-Восточной Европы, особенно прикаспийско-кавказской их части. Переход на патриархальный этап общественного развития, приручение коня, возникновение всадничества и военной организации, экспансия и диффузия на запад энеолитических пастухов-всадников является важнейшей чертой этноисторического развития всей Южной Европы.

В свете проанализированных фактов середина IV тысячелетия до н. э. должна быть охарактеризована как особый, в определенном смысле военно-всаднический период в истории индоєвропейцев восточного ареала, начавших именно в это время стремительно расселяться не только по Югу Европы к Западу, но и в пределах Древнего Востока. В конечном итоге это было начало распада этноглобтогонического единства индоєвропейцев.

Совокупность перечисленных выше процессов представляет собою содержание поворотного момента в этнографическом развитии энеолитического населения Южной Европы середины IV тысячелетия до н. э.

М. М. ЧЕРЕДНИЧЕНКО

Питання хронології абашівської культури Середнього Дону

Хронологія абашівської культури Середнього Дону має виняткове значення для вивчення епохи бронзи в лісостеповій смузі Східної Європи. Однак ця проблема поки що не вирішена.

Найбільш ранню дату для пам'яток абашівської культури запропонував А. Х. Халіков¹. На підставі того, що начебто абашівські посудини виявлено в комплексі з катакомбними поблизу с. Нікольське Воронежської обл., він датував абашівську культуру Середнього Дону першою полови-

¹ А. Х. Халіков. Памятники абашевской культуры в Марийской АССР.— МИА, № 97. М., 1961, стор. 225.